

İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin İbadet Ahlâk, Zühd Ve Takvâ Anlayışı

Imam-i A'zam Abu Khanifa's Understanding Of Worship, Morality, Asceticism And Piety

Prof. Dr. Mehmet Necmeddin Bardakçı

SDÜ İlahiyat Fakültesi, Tasavvuf Ana Bilim Dalı

necmettinbardakci@sdu.edu.tr

ORCID ID: 0000-0003-3903-6257

ATIF: Bardakçı, Mehmet Necmeddin, "İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin İbadet Ahlâk, Zühd Ve Takvâ Anlayışı", Hikmet Yurdu, YIL: 12, CİLT: 12, SAYI: 24, Temmuz - Aralık 2019/2, ss. 11 - 36

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 07 Nisan/April 2019

Kabul Tarihi / Accepted: 07 Nisan/April 2019

Yayın Tarihi / Published: 01 Temmuz/July 2019

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Temmuz-Aralık /July-December

YIL/ Year :12 Cilt / Volume: 12 Sayı / Issue: 24 Sez / Pub Date:

Temmuz-Aralık, 2019/2 Sayfa / Pages: 11-36

İntihal / Plagiarism: Bu makale, TURNİTİN intihal programıyla tarandıktan sonra, iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Öz: İmam-ı Azam Ebû Hanife, İslâm düşüncesinin yetiştirdiği en önemli âlimlerden biridir. Güçlü bir zekâyâ, akli çıkarım ve sezgiye, yaratıcı ve yenilikçi bir karaktere sahiptir. Kelâm ve fıkıh alanlarında otorite olan Ebû Hanife, Kur'an ve Sünnet odaklı düşünce sistemi ile içinde bulunduğu toplumun dertlerine çözüm üretmeye çalışmıştır. İlim meclisinde farklı bakış açlarına saygı duymuş ve kendi düşüncelerini tek doğru olarak dayatmamıştır. Bilgiyi amel etmeye yarayan bir araç olarak görmüş ve bilgisiz yapılan ibadetleri anlamsız bulmuştur. Bütün ihtişamıyla kendisine sunulan dünyaya iltifat etmemiştir. İlim ve dinden kazandığı itibarı dünyalık elde etmek için kullanmamış ve kullananları da uyarmıştır. Sosyal hayatın içinde biri olarak insanların karakterini iyi bildiği için kime nasıl muamele etmesi gerektiğinin bilincinde hareket etmiştir. Devleti yönetenlerin adaletten ayrılmadıkları sürece saygıyı hak ettiğini vurgulamıştır. Taassuptan uzak zihniyet yapısıyla hakikatin ortaya çıkması için gayret etmiş, doğru bildiğini söylemekten çekinmemiştir. İnsan onuruna büyük değer vermiş, yardım yaptığı öğrencilerini incitmeye özen göstermiştir. Aşırılıklardan uzak ve yaşanabilir bir dindarlığı gaye edinmiştir. Dolayısıyla zühd, verâ, takvâ, sıdk, ihlas, güven, cömertlik, mazluma yardım etmek gibi güzel ahlâk ve erdemleri şahsında toplamıştır. Bu çalışmada Ebû Hanife'nin ibadet hayatı, zühd, verâ ve takvâ anlayışı konu edinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ebû Hanife, bilgi, ahlâk, zühd, verâ, takvâ.

Abstract: Imam Azam Abu Hanifa is one of the most important scholars of Islamic thought. He has a creative and innovative character based on a strong intelligence, mental inference and intuition. Abu Hanifa, considered an authority in the fields of Islamic Theology and Islamic law, tried to find solutions to the society problems with the Qur'an and Sunnah oriented thought system. He respected different perspectives in scientific matters and did not impose his principles as the only truth. He considered knowledge as a requirement for practices and deed. According to him, worshipping cannot be fully and properly appreciated without a proper knowledge. He did not value the world presented to him with all its glory. He had no intent to derive benefit from the reputation he gained from his religious studies. Moreover, he warned people who do otherwise. Since he was living within the society, he knew the character of people well so that he could communicate with any type of people easily. With his tolerant mindset, he tried to reveal the real truth and he never hesitated to express his own ideas. He gave great importance to the human dignity. He was very careful not to hurt the pride of students that he supported financially. He adopted a livable religiosity far from extremism. He was a beautiful example with his moral and virtues such as asceticism, devout, piety, righteousness, sincerity, trust, generosity, helping people who is suffering. In this study religious life, asceticism, devout, and piety of Abu Hanifa are discussed.

Key Words: Abu Hanifa, knowledge, moral, asceticism, devout, piety.

Giriş: Kûfe Zühd Mektebi

İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin yetişip büyüdüğü ve ilim halkası oluşturduğu Kûfe mescidi İslâm kültür ve medeniyet tarihinde önemli bir yere sahiptir. Kûfe'nin

tarihi, kadîm medeniyetlerin beşiği olan Irak'ın Müslümanlar tarafından fethi ile birlikte bölgede imar faaliyetlerinin başladığı zamana kadar gider. Hz. Ömer'in halifeliği döneminde Kadisiye Savaşından sonra Sa'd b. Ebî Vakkâs tarafından 17/638 yılında Bâbil harabelerinin güneyinde, Fırat'ın batı kıyısında, Necef ile Kerbelâ'nın arasında kurulan Kûfe'nin merkezinde cami, vali konağı (dâru'l-imâre) ve Künâse denilen pazaryeri bulunmakta ve bütün caddeler bu geniş meydana çıkmaktadır. Pazaryeri ticarî hüviyetine rağmen ilmî tartışmalar ile şiir ve mûsikî faaliyetlerinin yapıldığı bir ilim ve kültür merkezi olmuştur.¹ Şehrin siyasî, dinî ve ilmî hayatına yön veren mescid ise fıkıh, kelam, tefsir, hadis âlimleri ile kıssacıların oluşturdukları halkalarla özellikle ilmî hayatın canlanmasında önemli rol oynamıştır.

Ebû Hanîfe'nin doğup büyüdüğü Kûfe'nin ilim ve zühhd anlayışı, Hz. Ömer'in halifeliği döneminde Kûfe'ye öğretmen tayin edilen Abdullah b. Mesud (ö.32/681) ve siyasî şartlar gereği ömrünün sonlarına doğru Kûfe'ye yerleşen Hz. Ali'nin (ö.40/661) düşünceleri ekseninde oluşmuştur. Abdullah b. Mesud'un ilim ve zühdü bir bütün olarak değerlendiren öğrencileri Alkame b. Kays (ö.62/681), Mesrûk b. Ecda' (ö.63/683), Kâdî Şurayh (ö.78/697), Esved b. Yezîd (ö.95/714), İbrahim en-Nehâî (ö.95/714) ve Âmir eş-Şa'bî (ö.104/722) bu geleneğin ilk temsilcileridir. Bunların en zahidi olan Mesrûk, fıkıh ve zühdde imam olarak gösterilir. Onların takipçisi olan Kûfeli zâhidlerin zühhd anlayışlarında pişmanlık ve hüznün belirleyici olmuştur. Müslümanlar arasındaki Cemel ve Sıffîn savaşlarına katıldıklarından dolayı pişmanlık duyan ve dünyevî/siyasî işlerden uzak duran bazı Kûfeliler; "Keşke elim kopsaydı da bu savaşa katılmasaydım."² diyerek nedâmetlerini dile getirmişlerdir. Hz. Ali ve Hz. Hüseyin'in şehit edilmesinden kendilerini sorumlu tutan Kûfeli bir kısım insanlar da, bu olaylarda günah işlediklerini ve günahkârlıklarından tevbe etmeleri gerektiğini düşünerek pişmanlık duymuşlardır. Onların hüznün ve pişmanlıkları *tevvâbûn* ve *bekkâûn* olarak isimlendirilen zâhidleri ortaya çıkarmıştır.

Bu çalışmada Kûfe'de zühhd ve takvâyı ilimle birleştiren âlimlerden biri olan İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin ibadet, ahlâk, zühhd, verâ ve takvâ anlayışı ile cömertliği ve melâmetliliği üzerinde durulacaktır. Zengin olmasına rağmen dünya malı ve dünyevî mevki kazanma hırsından uzak yaşayışıyla Müslümanlara örnek olan Ebû Hanîfe'nin örnek şahsiyeti ortaya konulacaktır.

¹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, tahkik: Abdullah Enis et-Tabba', Müessesetü'l-Maârif, Beyrut 1987, s. 387-390.

² Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-Evliyâ*, Dâru'l-Kütüb'il-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut 1988, c. V, s. 16-17.

1. Ebû Hanîfe'nin Şahsiyeti

İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe Numan b. Sâbit (80-150/699-767),³ Horasan'dan Irak'a gelen ve ticaretle meşgul olan bir ailenin çocuğudur. Dönemin ilim, fikir, sanat ve edebiyat merkezi olan Kûfe'deki Amr b. Hureys Çarşısında ipek kumaş ve elbise ticaretiyle meşgul olan babasının dükkânında ona yardım ederken⁴ ara sıra ilim meclislerine gider. Dersine katıldığı hocaları onun zekâsıyla diğer öğrencilerden üstün olduğunu anlar ve kendisini ilme teşvik eder. Nitekim Kûfe mescidinde ilim halkası bulunan Şa'bî de onu ilme teşvik edenlerden biridir.⁵ Bu öğütler hayatının şekillenmesinde büyük bir etki bırakan Ebû Hanîfe, Kûfe mescidindeki Arapça, kıraat, tefsir, hadis, kelam ve fıkıh gibi ilim halkalarından ilkin Arapça öğrenmiştir. Daha sonra kıraat halkasına katılmış, Kur'an-ı Kerim'i ezberleyerek ilim hayatına başlamış ve ilim meclislerinde kendisini geliştirmiştir. On altı yaşlarında kelam ilmi olarak isimlendirilecek inançla ilgili konularla meşgul olmuş, ardından ibadet ve muamelâtla ilgili fıkha ilgi duymuştur. Yirmi iki yaşında Kûfe rey mektebinin kurucusu Hammâd b. Ebî Süleyman'ın (ö.120/738) ders halkasına katılarak fıkıh alanında söz sahibi olmuştur. 102/720 yılından hocasının vefatına kadar aralıksız on sekiz yıl onun fıkıh ağırlıklı ilim meclisinden ayrılmamıştır. Onun ilim silsilesi Hammad b. Ebî Süleyman ve İbrahim en-Nehâî ile Abdullah b. Mesud'a ulaşır. Nitekim Halife Mansûr ilmini kimlerden tahsil ettiğini sorduğunda Ebu Hanîfe: "Hammâd b. Ebî Süleyman ve hocası İbrahim en-Nehâî gibi kendilerinden ilim alanlar vasıtasıyla Ömer b. Hattab, Ali b. Ebî Tâlib ve Abdullah ibn Mesud ile zamanında yeryüzünde kendisinden daha bilgili biri bulunmayan İbn Abbas'tan aldım." diyerek cevap vermiştir. Bunun üzerine Halife Mansûr: "Aferin, var ol, ey Ebû Hanîfe! Sen işini son derece sağlam tutmuşsun."⁶ diyerek takdirlerini ifade etmiştir.

³ Geniş bilgi için bkz. Muhammed Ebû Zehrâ, *Ebû Hanîfe*, çeviren: Osman Keskiöğlü, Üçdal Neşriyat, 3. Baskı, İstanbul 1970.

⁴ Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbihî*, Beyrut 1985, s. 15; Hatîb el-Bağdadî, *Târihu Bağdad*, (*Târihu Medîneti's-Selâm*), tahkik: Beşâr Avvâd Ma'rûf, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 2001, c. XV, s. 446; Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebi, *Siyerü 'Alâmi'n-Nübelâ*, tahkik. Hüseyin el-Esed, işraf: Şuayb el-Arnâvut, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1996, c. VI, s. 394.

⁵ Bu bağlamda Ebû Hanîfe başından geçen bir olayı şöyle anlatır: "Bir gün Şa'bî'nin yanından geçiyordum. Beni çağırdı ve: "Nereye devam ediyorsun?" dedi. Ben: "Çarşı pazara." dedim. O, "Bunu kastetmiyorum, âlimlerden kimin meclisini takip ediyorsun?" diye sordu. Ben: "Hiçbirinin," deyince: "Seni zeki ve kabiliyetli bir genç olarak görüyorum. İlme ve âlimlerin meclislerine katılmayı ihmal etme!" diyerek öğüt verdi. Şihabüddin Ahmed ibn Hacer el-Heytemî el-Mekki, *el-Hayrâtü'l-Hisân fi Menâkibi'l-İmami'l-A'zam Ebî Hanîfeti'n-Nu'mân*, Matbaatü's-Saâde, Mısır 1324, s. 54; Mustafa Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe", *DİA*, c. X, s. 131, İstanbul 1994.

⁶ Hatîb el-Bağdadî, *Târihu Bağdad*, c. XV, s. 456-458.

Hocası Hammâd'ın vefatından sonra ilim meclisinin başına geçmesi istendiğinde Ebû Hanîfe, hocasının ilim halkasından en az on kişinin bir yıl süreyle derse katılmaları şartıyla bu teklifi kabul eder.⁷ Kırk yaşlarında hocasının yerine geçerek ilim ve ahlâk açısından büyük bir başarı elde eden Ebû Hanîfe'nin başarısının temelinde bilgiye susamışlık, doğruluk, samimiyet ve insan onuruna saygı yer alır. Nitekim Hammâd adlı oğlu dışında bir çocuğu olmayan Ebû Hanîfe'ye bu lakabın, Iraklılar arasında "Hanîfe" denilen bir tür yazı hokkasını yanında sürekli taşımasından veya hakikatten ve doğruluktan ayrılmayan anlamındaki hanîf⁸ kelimesinden hareketle verildiği belirtilir.⁹ Küfe rey mektebinin üstadı olarak çeşitli mahfillerdeki ilim meclislerine katılan Ebû Hanîfe, özellikle hac sırasında dönemin önde gelen âlimleri ile sohbet etmiş, bazıları ile çeşitli konularda münazaralar yapmıştır. Çağdaşlarından İmam Zeyd b. Ali (ö.122/740), Muhammed Bâkır (ö.114/733) ve Cafer-i Sâdık (ö.148/765) ile Süfyan b. Uyeyne (ö.198/814) gibi birçok âlimle görüş alışverişinde bulunmuştur.

Toplumda dinî ya da siyasî önder olarak saygın bir yer edinen kişilerin kendileriyle barışık ve çevreleriyle iyi ilişkiler kurdukları görülür. Bu önderler düşüncelerinde bağımsız ve yetkin, yeniliklere açık ve araştırmaktan zevk alan, sevgileri güçlü, fikirlerini cesaretle ortaya koyan, tehlikeyi göze alan ve otoritenin dayatmalarına karşı ihtiyatlı bir kişiliğe sahiptir. Yaptığı işi angarya olarak görmeyen bu şahıslar, kendilerine güveni tam, kararlı, çalışkan ve dolayısıyla yapabildiklerinin en güzelini yapmaya çalışan kimselerdir. Bu özellikleri taşıyan bir âlim olan Ebû Hanîfe, zekî, aklî yetenekleri gelişmiş, yenilikçi ve yaratıcı bir şahsiyete sahiptir.¹⁰ Son derece kibar ve zarif bir kimse olan Ebu Hanîfe, öğrencisi Ebû Yusuf ile oğlu Hammâd'ın ifadelerine göre orta boylu ve yakışıklıdır. Güzel ve akıcı konuşur, soru sorulmadıkça konuşmaz, boş işlerle vakit kaybetmez ve istediğini elde ederdi. Zenginliği giyiminden belli olan Ebû Hanîfe, te-

⁷ Mekki, *el-Hayrâtü'l-Hisân*, s. 61.

⁸ Sözlükte hanîf kelimesi; hayırdan şerre veya şerden hayra meyleden demektir. Ancak genellikle Hakk'a yönelen ve sırat-ı müstakîm üzere olan kişiler için kullanılmaktadır. İslâm'a yönelen ve Müslümanlığı yaşayan kimselere hanîf denilmektedir. Halil b. Ahmed el-Ferâhidî, *Kitâbu'l-Ayn*, tahkik: Mehdi el-Mahzûmî-İbrahim es-Sâmerrâî, 3. Baskı Tahran 1432h; Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1988, c. I, s. 366; Cevherî, *es-Sihâh*, Kahire 1982, c. IV, s. 1347; İbn Fâris, *Mu'cemu Makâyisi'l-Luga*, tahkik: Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Dâru'l-Cil, Beyrut 1999, c. II, s. 110-111; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, tahkik: Abdullah Ali el-Kebîr-Muhammed Ahmed Haseballah-Hâşim Muhammed eş-Şâzelî, Dâru'l-Maârif, Kahire ts., c. II, s. 1025-1026.

⁹ Heytemî, *el-Hayrâtü'l-Hisân*, s. 27; Muhammed b. Yusuf ed-Dimaşkî es-Salihî, *Ukûdu'l-Cumân fi Menâkibi'l-İmami'l-A'zam Ebî Hanîfeti'n-Nu'mân*, tahkik: Ebu'l-Vefâ el-Afgânî, Haydarabad 1974, s. 41.

¹⁰ Hayati Hökelekli, "İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin Kişilik Yapısı", *İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi*, Kurav Yayınları, Bursa 2005, c. I, s. 104.

miz, şık ve güzel elbise giyer, koku sürmeyi sever, öğrencilerinin ilmin vakarına sahip olmalarını önemseydiği için temiz ve düzgün giyinmelerini isterdi.¹¹

Ebû Hanîfe ilim meclisinde geleneği tekrarlamak yerine yeni fikir üretmeyi teşvik etmiş ve kendi düşüncelerini tek doğru olarak dayatmaktan kaçınmıştır. Öğrencileriyle ilişkilerinde otoriter olmak yerine sevgi esaslı bir iletişimi tercih etmiştir. Onun öğrencileriyle ders işlerken söylediği şu söz bu olguyu en iyi şekilde anlatır: “Bu, bizim görüşümüzdür. Hiç kimseyi bu görüşü almaya zorlamayız. ‘Herkes bu görüşü mutlaka kabul etmelidir.’ demeyiz. Kimin yanında bizim görüşümüzden daha güzeli varsa, ortaya koysun!”¹² “Bizim bu görüşümüz bize göre en iyisidir. Kim bizim bu görüşümüzden daha iyisini getirirse, o bizim görüşümüzden daha doğrudur.”¹³ Ancak onun bu yenilikçi yöntemi özellikle ehli hadis tarafından bidat olarak değerlendirilmiştir. Nitekim Evzâî (ö.157/774) Ebû Hanîfe’yi düşüncelerinden dolayı bir bidatçı olarak nitelendirmiştir.¹⁴

Sosyal hayatın içinde bir âlim olan Ebû Hanîfe, insanların karakterini iyi bildiği için kime nasıl muamele etmesi gerektiğinin bilincinde hareket etmiştir. Öğrendiği ilmi ve dinden kazandığı itibarı dünyalık elde etmek için kullanmamış ve kullananları da uyarmıştır. Devletin malından çalan âlimlere güvenilmeyeceğini belirterek, hak ve hukuka riayet edilmesini öğütlemiştir. Mal biriktirme ve zenginlik hırsı olmadığı için ticaretten kazandıklarıyla birçok öğrencisine burs mahiyetinde yardımlar yapmış, halktan fakirlerin ihtiyacını karşılamış ve zenginlere hediyeler vermiştir. Çünkü ona göre ticaret, sadece para kazanıp zengin olmak için bir araç değil, aynı zamanda halkın ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik bir tarafı da olduğu için ibadettir. Son derece dürüst, vakarlı, mütevazı ve cömert bir âlim olan Ebû Hanîfe’nin bu güzel davranışları Mâverâünnehir’den Mağrib’e kadar uzanan geniş İslâm coğrafyasının her tarafından ders halkasına sürekli yeni öğrenciler kazandırmıştır.¹⁵ Züfer b. Hüzeyl (ö.158/775), Ebû Yusuf (ö.182/798) ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö.189/805) gibi fakihlerin yanı sıra ilk devir zâhidlerinden Dâvud-ı Tâî (ö.165/781), İbrahim Edhem (ö.161/778),

¹¹ Hatîb el-Bağdadî, *Târihu Bağdad*, c. XV, s. 453-454; İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâ'z-Zaman*, tahkik: İhsan Abbas, Dâru Sader, Beyrut 1968, c. V, s. 408-409; Zehebî, *Siyerü 'Alâmi'n-Nübelâ*, c. VI, s. 399; Heytemî, *el-Hayrâtu'l-Hisân*, s. 23, 63-64, 84.

¹² İbn Abdilber, *el-İntikâ fi'l-Fedâilü'l-Eimmeti's-Selâseti'l-Fukahâ*, hazırlayan: Abdulfettah Ebû Ğudde, Mektebetü'l-Matbûâtü'l-İslâmiyye, Halep 1997, s. 258.

¹³ Hatîb el-Bağdadî, *Târihu Bağdad*, c. XV, s. 481.

¹⁴ Takiyyüddin bin Abdülkâdir et-Temîmî, *et-Tabakâtü's-Seniyye fi Terâcimi'l-Hanefiyye*, tahkik: Abdulfettâh Muhammed el-Hulv, Kahire 1970, c. I, s. 97; Hatîb el-Bağdadî, *Târihu Bağdad*, c. XV, s. 463-464; Heytemî, *el-Hayrâtu'l-Hisân*, s. 85.

¹⁵ Uzunpostalcı, “Ebû Hanîfe”, *DİA*, c. X, s. 131-133.

Abdullah b. Mübârek (ö.181/797), Fudayl b. İyaz (ö./187/803) ve Bişr-i Hâfî (ö.227/841) de onun öğrencileri arasındadır.

Ebû Hanîfe'nin sahip olduğu akıl, zekâ, anlayış, bilgi birikimi ve kıyas meto-
dundaki başarısı birçok âlim tarafından takdir edilmiştir.¹⁶ Bu bağlamda İmam Mâlik b.
Enes (ö.179/795) ile İmam Şâfiî'nin (ö.204/820) şu tespitleri dikkat çekicidir. İmam
Mâlik: "Eğer Ebû Hanîfe sana şu sütun altındır.' diye iddia etse, bunu delille ispatlar-
dı."¹⁷ sözüyle onun delil getirmedeki üstünlüğünü dile getirmiştir. İmam Şâfiî ise:
"Fıkıhı öğrenmek isteyen Ebû Hanîfe ve arkadaşlarına güvensin. Fıkıhta derinleşmek
isteyen kimse Ebû Hanîfe'ye itimat etsin. Çünkü insanlar fıkıhta Ebû Hanîfe'nin çocuk-
ları gibidir."¹⁸ "Ebû Hanîfe'nin kitaplarını okumayan kimse fıkıhta derinleşemez."¹⁹
diyerek onun fıkıhtaki yüksek mertebesini vurgulamıştır. Ebu Hanîfe'nin sağlığında
Kûfe'ye geldiğinde mutlaka kendisini ziyaret eden Abdullah ibn Mübârek de onun
fıkıh ilmindeki üstünlüğünü belirtmiştir.²⁰ Aynı şekilde Ebû Hanîfe'nin fıkıh bilgisinin
genişliğini ve verâsını öven Fudayl b. İyaz, onun insanlara yardım eden cömert bir
zengin, ilim konusunda çok sabırlı, gereksiz konuşmayan ve gece-gündüz ilimle meş-
gul olan, yöneticilerden ve devlet görevlerinden uzak duran bir âlim ve zâhid olduğu-
nu belirtir.²¹ Fudayl'ın bu tanımlamaları o devrin zâhidlerinin özellikleridir. Ebû
Hanîfe'nin ilim, zühhd, takvâ ve verâ konusundaki üstünlüğünü Hz. Ali'nin duasının
bereketi olarak değerlendiren torunu İbrahim b. Hammâd b. Ebî Hanîfe²² de yukarıda-
ki bilgileri doğrulamaktadır.

Ahmed b. Hanbel ilim, zihd, verâ ve ahireti dünyaya tercihte kimsenin Ebû
Hanîfe'ye yetişemediğini ifade ederek,²³ şahsiyetinin mükemmelliğini vurgular. Yahya
b. Maîn (ö.233/848), Ebû Hanîfe'nin dürüst bir âlim olduğunu, kendisine yalan isnat
edilmediğini belirterek Allah'ın dini konusunda ve hadis ilminde güvenilir olduğunu

¹⁶ Geniş bilgi için bkz. İbn Abdilber, *el-İntikâ*, s. 193-270.

¹⁷ Hatîb el-Bağdadî, *Târihu Bağdad*, c. XV, s. 463; İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-'Ayân*, c. V, s. 409; Ferideddin Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, hazırlayan: Süleyman Uludağ, Erdem yayınları, 2. Baskı İstanbul 1991, s. 270; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, tahkik: Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr, Cize 1998, c. XIII, s. 418; Zehebî, *Siyerü 'Alâmi'n-Nübelâ*, c. VI, s. 399; Heytemî, *el-Hayrâtu'l-Hisân*, s. 32.

¹⁸ Hatîb el-Bağdadî, *Târihu Bağdad*, c. XV, s. 474-475; İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-'Ayân*, c. V, s. 409.

¹⁹ Heytemî, *el-Hayrâtu'l-Hisân*, s. 87.

²⁰ Ebu Bekir Ahmed bin Ali er-Râzî el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'an*, Dâru'l-Fikr ts., c. I, s. 119; Hatîb el-Bağdadî, *Târihu Bağdad*, c. XV, s. 470-471.

²¹ Hatîb el-Bağdadî, *Târihu Bağdad*, c. XV, s. 465-466; Heytemî, *el-Hayrâtu'l-Hisân*, s. 35.

²² İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-'Ayân*, c. V, s. 405; Zehebî, *Siyerü 'Alâmi'n-Nübelâ*, c. VI, s. 395; Heytemî, *el-Hayrâtu'l-Hisân*, s. 26.

²³ Zehebî, *Menakıbu'l-İmam Ebi Hanîfe ve Sahibeyhi Ebi Yusuf ve Muhammed b. Hasen*, tahkik: Muhammed Zâhid el Kevserî-Ebû'l-Vefâ el-Afgânî, Haydarabad-Dekkân 3. Baskı Beyrut 1408h., s. 43.

itiraf eder.²⁴ Horasan sûfîlerinden Yahya b. Muaz (ö.258/872) onun ilminden övgüyle söz ederken,²⁵ Şah Veliyyullah Dehlevî (ö.1176/1762), hüküm çıkarmada benzerinin bulunmadığını belirtir.²⁶ Farklı mezhep ve meşrepteki birçok âlimin onun hakkındaki sözlerinden anlaşıldığı kadarıyla Ebû Hanîfe, kendi el emeği ile geçinen, helal ve haram konusunda çok titiz davranan, ilmiyle âmil, özü sözüne uygun, ahde vefalı, alçakgönüllü, cömert, kanaatkâr, dürüst, samimi, güvenilir, zühd, verâ ve takvâ sahibi bir âlimdir.

2. İbadet Anlayışı

Ebû Hanîfe, Kur'an'ı tefekkür etmeye ve ibadetlerin nasıl yapılacağını öğrenmeye önem vermiştir. İlmî bir konuda zorlandığı zamanlarda bir süre Kur'an okuyarak Allah'ın yardımını isteyerek çözüme kavuşturmaya çalışmıştır. İlim tahsil etmenin amelilerin en faziletlisi olduğunu belirtmekle birlikte, bilginin amele yansması gerektiğini ifade ederek, ibadetlerin bilgiye dayalı yapılmasını istemiştir. İlmî amel etmeye yarayan bir araç olarak görmüş ve bilgisiz yapılan ameli ruhsuz cesede benzetmiştir.²⁷ Ebû Hanîfe, bir fakih olması sebebiyle muamelata ağırlık vermiş, dolayısıyla fıkıh ilmine ayrıcalık tanımıştır. İlim denilince fıkıhın anlaşıldığı bir devirde o fıkıhı "insanın lehinde ve aleyhinde olan şeyleri bilmesidir." şeklinde tanımlayarak, kişinin hak ve yetkileri ile sorumluluk ve yükümlülüklerine dikkat çekerek dindeki fıkıha öncelik vermiştir: "Dindeki fıkıh, ahkâmındaki fıkihtan daha üstündür. Kişinin nasıl ibadet edeceğini öğrenmeye çalışması, kendisi için birçok ilmi toplamasından daha hayırlıdır. Fıkıhın en faziletlisi, insanın Allah'a imanı, haram ve helal hükümleri, sünnetleri, hadleri, ümmetin ittifak ve ihtilaflarını bilmesidir."²⁸ Onun bu sözlerinde dinin anlaşılmasının önemi, iman ile davranış arasındaki uyum ve ibadetlerin bilgiye dayalı olması vurgulanmaktadır.

Kur'an'ın "*Biz insanı şerefli kıldık.*"²⁹ beyanı insana büyük bir hürriyet ve onur vermiştir. Ceza ve ödül açısından önemli olan insanın özgürlüğü ve kendisine verilen değer, sorumluluk ve yetkiyi beraberinde getirmiştir. Kâinatı yönetecek akıl ve kabili-

²⁴ Hatîb el-Bağdadî, *Târihu Bağdad*, c. XV, s. 580-581; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. XIII, s. 418; Zehebî, *Siyerü 'Alâmi'n-Nübelâ*, c. VI, s. 395.

²⁵ Hücvirî, *Keşfü'l-Mahcûb(Hakikat Bilgisi)*, hazırlayan: Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları 1. Baskı, İstanbul 1982, s. 191; Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 277.

²⁶ Şah Veliyyullah Dehlevî, *Huccetullahi'l-Bâliğa*, çeviren: Mehmet Erdoğan, İz Yayıncılık, İstanbul 1994, c. I, s. 534.

²⁷ Hücvirî, *Keşfü'l-Mahcûb*, s. 191-192; Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 276.

²⁸ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ebsat (İmam-ı Azam'ın Beş Eseri)*, çeviren: Mustafa Öz, İstanbul 1992, içerisinde s. 33-52), s. 35.

²⁹ İsrâ, 17/70.

yete sahip olan insana ibadet etmesi emredilerek³⁰ yetkisinin sınırlı olduğu hatırlatılmış, hem kendisini yaratana hem de yönettiklerine karşı sorumluluklarını yerine getirmesi istenmiştir. Bunların yanı sıra, insana sadece çalıştığına karşılığının verileceği,³¹ dua ve ibadet yapmayanlara Allah'ın değer vermeyeceği³² hatırlatılarak ibadetsiz din olmayacağı açıklanmıştır. Bu ve benzeri ayetler ile Hz. Peygamber'in (sav) ibadetlerin zamanında yapılmasına yönelik tavsiyeleri ve hata yapanlara karşı müsamahalı tutumu, Ebû Hanîfe'nin ibadet anlayışında belirleyici olmuştur denilebilir. Çünkü Ebû Hanîfe, eşref-i mahlûkat olan insanın Allah'ın emir ve yasaklarını yerine getirmesini zorunlu görür. Ancak bir günah işlediğinde iman amel ayrımı yaparak iman dairesinde tutmaya çalışır. Farz ibadetleri inkâr kastı olmadan yapmayanları, haramı da inkâr etmeksizin işleyenleri kâfir olarak görmez. Zira insanın hata yapması kaçınılmazdır.³³ Ebû Hanîfe, bunların cezalarını verme veya affetme yetkisinin Allah'a ait olduğunu belirtmekle birlikte insanın özgür iradesiyle sorumluluklarını yerine getirmesini, ibadetleri zamanında yapmasını önemser.

Bu yaklaşımıyla insanlık gereği bazen ibadetlerini aksatanlara tevbe etme imkânı veren Ebû Hanîfe, kendisi azimetle amel etmeyi tercih etmiş ve ibadetlerini aksatmamıştır. Nitekim Sabah namazından sonra öğrencileriyle başlattığı bilgi şöleni öğle vaktine kadar devam eder. Öğle namazını kıldıktan sonra kısa bir süre dinlenir ve İkindiye kadar öğrencileriyle ilmî müzakere yapar. Kendini ilme adadığı için sürekli ilim meclisinde bulunan Ebû Hanîfe hakkında Saymerî'nin ifadesiyle "İnsan bu adam ne zaman ibadet edecek?" diye düşünmekten kendini alamaz. Ancak bunun cevabı yatsı namazını kıldıktan sonra evine giden Ebû Hanîfe'nin geceyi namaz, niyaz ve dua ile geçirmesinde bulunmaktadır.³⁴ Gündüzleri ilim meclisinde öğrencileri ile ilmî müzakerelerde bulunan Ebû Hanîfe, gecelerini Kur'an okuyup tefekkür ederek, nafîle namaz kılıp dua ederek değerlendirmiştir.³⁵ Ramazan ayında daha çok ibadet yapan Ebû Hanîfe, Hac mevsiminde gecelerini tavafla ihya etmiştir. Günlerini ilim öğretmek değerlendiren, gecelerini ibadetle geçiren Ebû Hanîfe'nin yazları öğle ile ikindi arasında, kışları ise akşam namazından sonra kısa süre uyuduğu ifade edilir.³⁶ Hz. Peygam-

³⁰ Zâriyât, 51/57.

³¹ Necm, 53/39-40; Zilzâl, 99/7-8..

³² Furkân, 25/77.

³³ "Nefsîm kudret elinde olan Allah'a yemin olsun ki, Eğer siz günah işlemeseydiniz, Allah sizi helak eder, sonra günah işleyen bir topluluk yaratırdı. Onlar Allah'a tevbe eder, Allah da onları affederdi." Müslim, Sahih, İstanbul 1992, Tevbe, 11.

³⁴ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 53.

³⁵ Zehebî, *Menakıbu'l-İmam Ebi Hanîfe*, s. 23; Heytemî, *el-Hayrâtu'l-Hisân*, s. 40.

³⁶ Heytemî, *el-Hayrâtu'l-Hisân*, s. 38, 50.

ber'in sünnetini içselleştirip ilim ve ibadetlerini huşû ve ihlasla yapan Ebû Hanîfe'nin ibadete düşkünlüğünü şu söz özetlemektedir: "Kendisine üç gün içinde öleceği söylenirse, daha fazla amel yapamazdı."³⁷ Dolayısıyla onun zâhidlerin prensibi olan az uymayı ve az yemeyi, az konuşup çok zikretmeyi gerçekleştirdiği söylenebilir.

Ebû Hanîfe, öğrendikleriyle ilkin kendisi amel ederek sözü ile davranışının tutarlı olmasına önem vermiş, ilim ahlâkının gereğini yapmaya gayret etmiştir.³⁸ Zira o, halka önderlik yapan bir âlimin sözünün gönüllerde tesir etmesinin söylediklerini yapmasına bağlı olduğunun bilincindedir. Bunun aynı zamanda ahlâkî açıdan bir gereklilik olduğunun farkındadır. Onun bilgiye dayalı âbidliği, dünyadan el etek çekerek başkasına muhtaç olacak bir anlayışı içermez. Çünkü o, gönlüne dünya malının sevgisini sokmadan yaşayan, sosyal ve kültürel hayatın içinde bir âlimdir.

3. Ahlâk Anlayışı

İslâmiyet ahlâkî erdemlere büyük değer vermiştir. Bu erdemlerin temel özelliği itidali içermesidir. Kur'an'ın aşırılıklardan sakındıran ve orta yolda bir ümmet olmayı vurgulayan ayetleri ile Hz. Peygamber'in (sav) ifrat ve tefritten uzak yaşanabilir bir dindarlığı önemseyen tavsiyeleri İslâm ahlâkının omurgasını oluşturur. İnsan tabiatında yer alan çeşitli özelliklerin mutedil oluşu fazilet terimi ile ifade edilir. Bu bağlamda faziletler içerisinde kabul edilen iffet, hikmet, cesaret, adalet ve cömertlik terimleri zikredilebilir.³⁹ Bu vasıfları şahsında içselleştiren iffetli, hikmet ehli, cesur ve cömert âlimlerden biri de özgüveni tam bir denge adamı olan Ebû Hanîfe'dir. O, insan tabiatındaki farklı eğilimlerin terkiğini yaparak ahlâkî mükemmelleştirmeye çalışmıştır. Siyasî otoritenin dayattığı resmî ideolojiyi benimsemediği gibi halkın âdetlere bağlı mutaassıp

³⁷ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 47; Heytemî, *el-Hayrâtü'l-Hisân*, s. 40.

³⁸ Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 274.

³⁹ Nitekim nefsin şehvânî, gazabî ve düşünme güçleri vardır. Canlılarda ortak olarak bulunan şehvânî güç sayesinde yeme, içme ve cinsel ilişki gibi bedensel faaliyetler yapılır. Nefsin arzularına engel olunup bedeni ayakta tutacak ve sağlığını koruyacak kadarıyla yetinmesi için zorlanarak kontrol altına alınmasına iffet denir. İffet, bütün hazzlarda aşırıktan ve eksiklikten kaçınıp dengeli olmaktır. İnsan nefsinin terbiye edip olgunlaştırırsa şehvî gücü kontrol eder ve iffetli olur. Şehvânî gücün aşırısı şehvetin esaretini ve hayâsızlığı, azlığı ise dünya hayatının devamına engel olan isteksizliği doğurur. Erkek olsun kadın olsun herkes için gerekli olan iffet, açgözlülük ile gevşeklik arasında yer alır. Gazabî gücün azlığı korkaklığa, aşırısı ise saldırganlığa yol açar. Öfkeyi kontrol altında tutarak ılımlı hareket etmek cesarettir. Cesaret, gerektiğinde zorluklara karşı koyabilmek ve ölümü hiçe sayabilmektir. Düşünme gücünün ifratı aptallık ve ahmaklık, tefriti kurnazlık ve hilekârlıktır. Bir şeyin önünü ve sonunu düşünerek yerli yerince yapmak, düşünce gücünü aşırılıklardan uzak kullanmak ise hikmettir. Aynı sahip olunan nimetleri ölçülü bir şekilde paylaşmak, bir şeyi karşılıksız olarak vermek olan cömertliğin aşırısı savurganlık, azlığı ise cimriliktir. Cömertlik savurganlığa ve israfa götürmediği sürece övülen hasletler içerisinde sayılır. Gazzâlî, *İhyâu Ulûmiddîn*, Mısır 1957, c. III, s. 52-53. Benzeri ifadeler ahlâk nazariyelerinde de işlenmiştir. Bkz. Yahya ibn Adî, *Tehzîbü'l-Ahlâk*, çeviren: Harun Kuşlu, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2013, s. 26-38.

düşüncelerini de kabul etmemiştir. Akli vahiyle bütünleştirmiş, sözleri ile davranışları uyum içerisinde, aşırılıklardan uzak bir âlimdir.

Nebevî davranış modelinin önemli bir temsilcisi olan Ebû Hanîfe, ömrünün belirli bir kısmını kelâmî ve fikhî tartışmalarla geçirmiş olmakla birlikte ibadetlerin bilgiye dayalı ve ihlaslı bir şekilde eda edilmesine, ahlâkın da bilgi çerçevesinde yaşanmasına önem vermiştir. Ona göre iyi insan olmak için önce hayır ve şerri bilmek, sonra da iyilikleri yapıp zararı öğrenilen kötülüklerden kaçmak gerekir. Aklın sınırlarını keşfeden Ebû Hanîfe'nin teoriden çok pratiği esas alan ahlâk anlayışında Hz. Peygamber'in şu hadisini rehber edindiği söylenebilir: “İlim tahsil edin. Sekîneti ve vakarı öğrenin. Kendilerinden ilim öğrendiklerinize ve ilim öğrettiklerinize karşı mütevazı olun. Kibirli ve zalim âlimlerden olmayın.”⁴⁰ Şu söz de sanki onun için söylenmiştir: “İmanı, İslâm'ını süsleyen kişinin Müslümanlığı ne güzeldir. Takvâsı, imanını süsleyen kişinin imanı ne güzeldir. İlimi, takvasını süsleyen kişinin takvası ne güzeldir. Hilmi ve yumuşaklığı, ilmini süsleyen kişinin bilgisi ne güzeldir. Rıfk ile muamelesi, hilmini süsleyen kişinin yumuşak davranışı ne güzeldir.”⁴¹

İlim öğrenmek ve farz ibadetlerden sonra en üstün amelin insana en ağır gelen şey olduğunu ifade eden Ebû Hanîfe,⁴² ruhsatlarla değil azimetle amel etmeye büyük önem vermiştir. Buradan onun nefis terbiyesinde uygulanması gereken yöntemi ortaya koyduğu neticesi çıkarılabilir. Nitekim Ferideddin Attâr (ö.618/1221) Ebû Hanîfe'nin, döneminin en büyük âlimi olmasının yanı sıra riyâzet ve mücâhede ile nefsin terbiye ederek büyük mertebelere ulaştığını, firâset, mürüvvet ve fütüvvette harika bir şahsiyet olduğunu ifade eder.⁴³ Ebû Hanîfe de *Fıkhü'l-Ebsat*'ta tasavvuf zümreleri arasında sıklıkla rivayet edilen Hârise hadisine yer vererek⁴⁴ bu düşünceyi doğrulamaktadır.

⁴⁰ İbn Abdilber, *Câmiu Beyâni'l-İlm i ve Fadlihî*, tahkik: Ebi'l-Eşbâl ez-Züheyrî, Dâru İbni'l-Cevzî, Riyad 1994, c. II, s. 501; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-Evliyâ*, c. VI, s. 342.

⁴¹ İbn Abdilber, *Câmiu Beyâni'l-İlm*, c. II, s. 506; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-Evliyâ*, c. V, s. 173.

⁴² Zehebi, *Menakıbu'l-İmam Ebi Hanîfe*, s. 42.

⁴³ Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 270, 273-274.

⁴⁴ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-Ebsat*, (İmâm-ı Azam'ın Beş Eseri, çeviren: Mustafa Öz, İstanbul 1992, içerisinde s. 33-52), s. 42. Bu rivayete göre Hz. Peygamber (sav) Hârise'ye: “Nasıl sabahladın?” diye sorduğunda o: “Gerçek bir mümin olarak sabahladım.” şeklinde cevap vermiştir. Hz. Peygamber (sav): “Senin imanının hakikati nedir?” deyince Hârise şöyle cevap vermiştir: “Dünyadan el etek çekip gündüzlerim susuz, gecelerim uykusuz hale gelince Rabbimin arşını açıkça görür gibi oldum. Allah kalbimi nurlandırdı da daha önce bana görünmeyen şeyler gözle görünür gibi apaçık hale geldi.” diyerek kendisindeki manevî değişimi haber vermiştir. Resûlullah da: “Allah'ın kalbini nurlandırdığı bir şahsı görmek isteyen, Hârise'ye baksın.” buyurmuştur. Buhârî, *Sahih*, İstanbul 1992, Zekât, 1; Müslim, İman, 15; Fedâilü's-Sahabe, 150; Ebû Nasr es-Serrâc, *el-Luma' fi İlmi't-Tasavvuf*, neşr: Abdülhalim Mahmud, Kahire 1960, s. 15, 188; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-Evliyâ*, c. X, s. 273.

Ameli, imandan bir cüz olarak görmeyen Ebû Hanîfe'ye göre Allah'a şirk koşmayan fakat büyük günah işleyen, namaz kılmayan ve oruç tutmayan müminlere Allah dilerse azap eder, dilerse rahmet ederek bağışlar. Hiç kimse Allah adına söz söyleme yetkisine sahip değildir. Dolayısıyla şu cennetlikdir, şu cehennemlikdir demek uygun değildir.⁴⁵ Bunların affedilip affedilmemesinin Allah'a ait olduğunu,⁴⁶ ancak affedilmesi konusunda ümitvar olmayı öğütler. Allah'a karşı günah işleyen biri hakkında beddua etmenin mümkün olmakla birlikte, mümin olan bu kulun affedilmesi için dua etmenin daha şık olduğunu ifade eder. Aynı şekilde insana kötülük yapan birine kötülük yapma hakkının olduğunu ancak onun affı seçmesinin daha iyi bir tercih olduğunu belirtir. Müminin Allah'ı sevmekle birlikte O'na karşı isyan ederek günaha girmesini, çocuğun babasını sevmekle birlikte söylediklerini bazen yapmamasına benzeten Ebû Hanîfe, insanın, bilerek Allah'a isyan etmeyeceğini, Allah'ın affına güvenerek şehvet ve şeytanın dürtüleri ile isyankârlığı seçebileceğini ifade eder. Bu durumu tıpkı sağlığa zararlı olan bir besini yiyen kişinin onu yediğinde meydana gelen zarardan ötürü bir daha yemeyeceğini söylemesine rağmen, o besini gördüğünde sabredemeyip yine de yemesine benzer.⁴⁷

Ebû Hanîfe'ye göre herhangi bir amele karışan riya ve ucb, o amelin ecrini giderir. Peygamberlerin mu'cizeleri ve evliyânın kerametleri haklıdır. Allah düşmanlarının yaptığı şeylere mu'cize ve keramet denilmez. Biz Yüce Allah'ı kendisini kitabında vasıfladığı gibi bütün sıfatlarıyla gerçek olarak biliriz.⁴⁸ Kalplerde olanı Allah ve Allah'ın kendisine vahyettiği peygamberlerinden başka kimse bilemez. Kirâmen Kâtibin melekleri de kalplerde olanı bilmezler ve bu sebeple sadece insanların açıkça yaptıkları amelleri yazmakla görevlidirler. Dolayısıyla kalplerdekini bildiğini iddia eden kişi, âlemlerin Rabbi'nin ilmüne sahip olduğunu iddia etmiş ve büyük bir günaha girmiştir.⁴⁹ Aynı şekilde bir peygamberin ümmetinden olan bir kişinin dinî konularda peygamberinden daha bilgili olması mümkün değildir.⁵⁰

Ehl-i Beyt'e büyük sevgi besleyen Ebû Hanîfe, imametini seçimle olmasını kabul etmekle birlikte Ehl-i Beyt'in kendi döneminde buna hak sahibi olduğu kanaatindedir. Dolayısıyla Emevîlerin ve daha sonra Abbasîlerin başta Hz. Ali evladına olmak üzere

⁴⁵ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ekber*, (İmam-ı Azam'ın Beş Eseri, çeviren: Mustafa Öz, İstanbul 1992, içerisinde s. 53-59), s. 57; Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ebsat*, s. 43-44.

⁴⁶ Ebû Hanîfe, *el-Vasıyye* (İmam-ı Azam'ın Beş Eseri, çeviren: Mustafa Öz, İstanbul 1992, içerisinde s. 65-69), s. 68.

⁴⁷ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-Müteallim*, (İmam-ı Azam'ın Beş Eseri, çeviren: Mustafa Öz, İstanbul 1992, içerisinde s. 9-31), s. 17-19.

⁴⁸ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s. 57

⁴⁹ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-Müteallim*, s. 22.

⁵⁰ Hafîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. XV, s. 477.

muhaliflerine yaptıkları zulmü sert bir şekilde tenkit etmiştir.⁵¹ Onun bu muhalif tavrını kırmak üzere Emevîler tarafından kendisine teklif edilen kadılık ve maliye memurluğu görevlerini kabul etmeyen Ebû Hanîfe, Abbasî halifesi Mansûr tarafından teklif edilen Bağdat başkadılığını ve gönderdiği hediyeleri de reddetmiştir.⁵² Böylece devlet yöneticilerinin yanlış davranışlarını meşrulaştırma çabalarını onaylamamıştır. Nitekim Halife Mansûr, hediyelerini niçin kabul etmediğini sorduğunda şu destansı cevabı vermiştir: “Müminlerin Emiri kendi malından bir şey verdi de ben mi geri çevirdim. Şayet kendi malından bir şey verseydi kabul ederdim. Müminlerin Emiri bana devletin hazinesinden bir şeyler vermektedir. Benim hazineden bir şey almaya hakkım yoktur. Zira ben onlarla birlikte savaşmıyorum ki, mücahidin aldığı alayım. Ben onların yiğitlerinden değilim ki, yiğitlerin aldığı alayım. Ben fakir de değilim ki, fakirlerin aldığı alayım.”⁵³

İnsan hürriyetine ve onuruna büyük değer veren Ebû Hanîfe, hocalarına saygılı olmuş, ilmî tartışma yaptığı âlimlere hürmet etmiş, halka ve öğrencilerine mütevazı davranmıştır. Nitekim İmam Mâlik b. Enes ile Medine’de Mescid-i Nebî’de bir konuyu müzakere ederken her ikisi de birbirinin fikrini kabul etmese de ilmin edebini korumaya özen göstermiştir.⁵⁴ Siyasi otoriteye saygılı olmakla birlikte körü körüne itaati doğru bulmamış, düşüncelerini dalkavukluk yapmadan açıkça söyleyip savunabilmiştir. Devleti yönetenlerin adaletten ayrılmadıkları sürece saygıyı hak ettiğini vurgulamış, kişilik haklarına müdahale edildiğinde otoritenin meşruiyetinin tartışmaya açılacağını ifade etmiş, haksızlık olarak gördüğü siyasî uygulamalara karşı tepkisini ortaya koymaktan çekinmemiştir. Bu yüzden hem Emevîler hem de Abbasîler devrinde meşruiyetlerini sorguladığı yöneticiler tarafından sorgulanmış, hapse atılıp dövülmüştür.⁵⁵ İbn Ebî Leylâ, fikhî konularda kendisinden farklı düşünen Ebû Hanîfe’nin işkenceye tabi tutulduğunu işittiğinde adeta sevinç gösterisi yaparak hakkında ileri geri konuşmaya başlayınca yanında bulunan İbn Şübrüme kendilerinin ve Ebû Hanîfe’nin du-

⁵¹ Geniş bilgi için bkz. Mehmet Atalan, “Ebû Hanîfe ve Ali Oğulları”, *Dini Araştırmalar*, cilt: VIII, sayı: 24, s. 157-168.

⁵² Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 45, 57-58; Hatîb el-Bağdadî, *Târihu Bağdad*, c. XV, s. 448-450; Zehebi, *Menakibu'l-İmam Ebî Hanîfe*, s. 42.

⁵³ Cem Zorlu, *Âlim ve Muhalif, İmam-ı Azam Ebu Hanîfe'nin Siyasî Otorite Karşısındaki Tutumu*, İz Yayıncılık, 2. Baskı İstanbul 2013, s. 287.

⁵⁴ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 81.

⁵⁵ Uzunpostalcı, “Ebû Hanîfe”, *DİA*, c. X, s. 133. Nitekim Abdülmelik b. Mervan döneminde Irak valisi olan Yezid b. Ömer b. Hübeire el-Fezârî'nin (ö.133/750), Ebû Hanîfe'ye kadılık teklif ettiği ve onun bunu kabul etmemesi üzerine sopalattığı belirtilir. Hatîb el-Bağdadî, *Târihu Bağdad*, c. XV, s. 448-449; İbn Abdilber, *el-İntikâ*, s. 255; İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-'Ayân*, c. V, s. 407. Bazı kaynaklarda İbn Hübeire'nin maliye ile ilgili bir görev teklif ettiği kaydedilir. Heytemî, *el-Hayrâtü'l-Hisân*, s. 66.

rumlarını ortaya koyan şu ifadeyi kullanmıştır: “Sen ne dediğini biliyor musun? Biz dünyanın peşinden koşarken o dünyayı kabul etmesi için dövülüyor fakat yine de dünyayı kabul etmiyor.”⁵⁶

Kûfe'nin ilimde önderlerinden Süfyân-ı Sevrî (ö.161/778) de ashab-ı hadis içerisinde olduğundan Ebû Hanîfe'ye karşı mesafeli durmuştur. Bunun farkında olan Ebû Hanîfe, onun kendisi hakkında ileri geri konuştuğunu söyleyen birisine şöyle demiştir: “Allah bizi ve Süfyân'ı affetsin. Eğer Süfyân, İbrahim en-Nehâî'nin zamanında yaşamayı, Müslümanlar mutlaka onun yokluğunu hissederlerdi.”⁵⁷ İtikatla ilgi yaptığı münazaralar sebebiyle bazıları tarafından sert bir şekilde eleştirilen, zındık ya da bidatçı olarak itham edilen Ebû Hanîfe, onlar hakkında da kötü konuşmamıştır. “Allah seni bağışlasın. Allah, benim, senin dediğinin aksine bir halde olduğumu biliyor. Ben kendimi bildim bileli kimseye adaletsizlik yapmadım. Her zaman Allah'ın affetmesini umdum. Sadece O'nun azabından korktum.”⁵⁸ diyerek hayır dua etmiştir.

Ebû Hanîfe vera, takvâ, sıdk, ihlas, ahde vefâ, güven, cömertlik, fıkıh bilgisi, mürüvvet, faydalı şeyleri kabul etmek, az ve doğru konuşmak, mazluma yardım etmek gibi ahlâk ve erdemleri şahsında toplayarak ulemanın lideri olmayı hak etmiştir.⁵⁹ Onunla ilgili öğrencisi Ebû Yusuf'un verdiği şu bilgi bu bağlamda oldukça dikkate değerdir. Harun Reşid, Ebû Yusuf'tan Ebû Hanîfe hakkında bilgi almak istediğinde Ebû Yusuf “İnsan ne zaman bir söz söylese yanında mutlaka (onu yazan) bir hazır gözcü vardır.”⁶⁰ ayetini okuyarak hocasını şöyle tanıtmıştır: “Bildiğim kadarıyla Allah kendisine rahmet etsin, Allah Teâlâ'nın haramlarından uzak durur, şüphelilerden sakınır, Allah'ın dini ile ilgili hususlarda bilmeden konuşmaz, Allah Teâlâ'ya ibadeti sever, isyan etmekten hoşlanmaz, susar ve geniş bilgi birikimiyle tefekkür eder, dünya ehline karışmazdı. Kendisine bir soru sorulduğunda cevap verir, konuyla ilgili ayet ve hadis yoksa kıyas yapardı. İnsanların gıybetini yapmaz, hayırla anardı.” Bunun üzerine Harun Reşid “Bunlar, sâlihlerin ahlâkıdır.”⁶¹ diyerek onu övmüştür.

Kalbin imanla aydınlanmasına büyük değer veren Ebû Hanîfe'nin, tarikatların silsilelerinde yer alan Cafer-i Sâdik ile görüşmesi ve öğrencileri arasında Dâvud- Tâi

⁵⁶ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbihi*, s. 67; Hatîb el-Bağdadî, *Târihu Bağdad*, c. XV, s. 462; Muhammed b. Muhammed el-Kerderî, *İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe Menkıbeleri*, çeviren: Mustafa S. Kaçalın, Misvak Neşriyat, İstanbul 2010, c. I, s. 259.

⁵⁷ Zehebi, *Menakıbu'l-İmam Ebi Hanîfe*, s. 43.

⁵⁸ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 48; Heytemî, *el-Hayrâtu'l-Hisân*, s. 41.

⁵⁹ Hatîb el-Bağdadî, *Târihu Bağdad*, c. XV, s. 491; Kerderî, *İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe Menkıbeleri*, c. I, s. 259.

⁶⁰ Kâf, 50/18.

⁶¹ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 43; Heytemî, *el-Hayrâtu'l-Hisân*, s. 62; Kerderî, *İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe Menkıbeleri*, c. I, s. 256-257.

gibi ilk zâhidlerin bulunması, tasavvuf zümreleri arasında tasavvufa yöneldiği şekilde bir izlenim bırakmıştır. Ancak tasavvufun 200/815'ten itibaren gündeme gelmesi, onu bir sufî olarak isimlendirmeyi imkânsız kılmaktadır. Dolayısıyla zühhd ve takvâyı önemseyen Ebû Hanîfe, zühhd ile ilmi, takvâ ile verâyı, ticaret ile kanaati, cömertlik ile tevazuu şahsında bütünleştiren muhteşem bir âlimdir. Ancak nihayetinde o da bir insandır. Diğer insanların hata yaptığı gibi hata yapmış, sevap işlediği gibi sevap işlemiştir. Dilci Halil b. Ahmed'in şu beyti bu durumu güzel bir şekilde açıklar mahiyettedir⁶²:

اعمل بعلمي ولا تنتظر الي عملي ينفعك قولي ولا يضرك تقصيري

Amelim kusurlu olsa da sen benim ilmimle amel et.

Sözüm sana fayda sağlar fakat amelimin zararı dokunmaz.

4. Zühhd, Verâ ve Takvâ Anlayışı

Kur'an'da dünya hayatının ve nimetlerinin geçici, âhiret hayatının daha hayırlı ve ebedî olduğuna dair birçok ayet bulunmaktadır.⁶³ Bu ayetler insanın zühhd, verâ ve takvâyı içselleştirip israftan uzak orta yol bir hayat tarzını benimsemesinin faydalarını ortaya koymaktadır. Vahyin ilk muhatabı olan Hz. Peygamber'in (sav) de bu nevi bir hayat tarzını tercih ettiği, lüks ve israftan hoşlanmadığı bilinmektedir. Nitekim kendisine peygamberlik gelmeden önce Mekke yakınlarındaki Hira mağarasında inzivaya çekilip derûnî bir ruhani hayat yaşaması bunun bir göstergesidir.⁶⁴ Zühhd, dünyaya kalpte değer vermemek ya da dünya malı ile meşgul olmamak ve kaybına üzülmemek anlamına gelir. Zâhid de kalbinde dünya sevgisi olmayan kişidir. İlk dönem zahidlerinin zühhd anlayışında dikkat çeken husus, zühhd ve takvâ ile fikhın iç içe oluşudur. Zühdü sadece şahsî kurtuluş için bir gaye olarak değil, örnek bir toplum hayatının kurulması için araç kabul eden takvâ ehli insanlardan biri de bilgisini zühhd ve takvâ ile bütünleştiren İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'dir.

Dünya bütün ihtişamıyla kendisine takdim edildiği halde ona iltifat etmeyen bir şahsiyete sahip olan Ebû Hanîfe,⁶⁵ bu açıdan gerçek bir zâhiddir. Zira herkesin dünya mallarının ve makamlarının peşinde koştuğu, görev almak için uğraştığı fakat dünya mallarının kendilerinden uzaklaştığı dönemde o, kendisine teklif edilen kadılık

⁶² İbn Kuteybe ed-Dîneverî, *Uyûnu'l-Ahbâr*, Dâru'l-Kütübü'l-Mısriyye, Kahire 1996, c. II, s. 125; İbn Abdilber, *Câmiu Beyâni'l-İlm*, c. II, s. 529.

⁶³ Âli İmrân, 3/22, 117, 185; Nisâ, 4/77, 94; En'âm, 6/32; Enfâl, 8/67; Tevbe, 9/38; R'ad, 13/26; Kehf, 18/46; Hadid, 57/20; A'lâ, 87/16. Kur'an'da zühhd terimi sadece Yusuf suresi, 12/20'de geçmektedir.

⁶⁴ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, tahkik: Mustafa es-Sekâ, İbrahim el-Ebyârî, Abdülhafız Çelebi, 2. Baskı Mısır 1955, c. I, s. 235-237; İbn S'ad, *et-Tabakâtü'l-Kebîr*, Beyrut 1985, c. I, s. 400-410.

⁶⁵ Hücvirî, *Keşfü'l-Mahcûb*, s. 188-189; İbn Abdilber, *el-İntikâ*, s. 321.

ve maliye ile ilgili görevleri kabul etmemiştir.⁶⁶ Dolayısıyla dönemin zâhidleri gibi Sultan kapısından uzak durmuştur. Allah rızasını esas aldığı için dünya makam ve mevki-lerini terk etmiştir. Onun müttakî ve verâ ehli olduğu akranları tarafından da vurgulanmıştır.⁶⁷ Hatta bir kimsenin verâ ve takvâ ehli olup olmadığını anlamak için Ebû Hanîfe'nin verâ ve takvâsıyla karşılaştırma yapılmıştır.⁶⁸ Hücvirî (ö.465/1072) *Keşfü'l-Mahcûb* adlı eserinde geniş yer verdiği ve övdüğü Ebû Hanîfe'nin⁶⁹ zâhidlerin uzlet hayatına çekilişinden etkilenecek bir ara uzlete çekilmeyi düşündüğünü ancak gördüğü bir rüyanın etkisiyle bu düşüncesinden vazgeçtiğini aktarır.

Verdiği fetvalarla halka yaşanabilir bir dindarlığı sevdirmeye çalışan Ebû Hanîfe, azimetle amel etmeyi prensip edinmiştir. Onun takvâ anlayışında bu olgu özetlenmektedir. Bir gün pazarda yürürken elbisesine çok küçük bir çamur parçası sıçrayan Ebû Hanîfe, Dicle kenarına gidip çamuru yıkayınca onun bu yaptığını görenler: "Yâ İmam! Sen elbise üzerinde bulunan belli miktardaki necasete bile ruhsat veriyorsun. Bu kadar küçük çamuru niçin yıkıyorsun?" dediklerinde şöyle cevap vermiştir: "Evet, öyle ama o fetvadır, bu ise takvâdır!"⁷⁰

Fıkıh ve verâda dönemindeki âlimlerin en üstünü gösterilen Ebû Hanîfe'nin⁷¹ hadis rivayetinde ileri sürdüğü ağır şartlar ve fetva vermedeki titizliği verâsından kaynaklanmaktadır. Allah'tan korktuğu için harama düşmekten çok sakınan Ebû Hanîfe'nin⁷² verâ anlayışını göstermesi açısından şu olay dikkat çekici bir örnektir. Ebû Hanîfe'nin birinden alacağı vardı. Bu şahsın oturduğu mahallede yaşayan bir öğrencisi vefat etmiş, o da öğrencisinin cenazesine katılmak üzere bu mahalleye gelmişti. O gün hava çok sıcaktı ve borçlunun duvarının gölgesinden başka gölgelenecek yer yoktu. Oradakiler: "Şu gölgede biraz oturamaz mısınız?" dediklerinde şöyle cevap vermiştir: "Ben bu duvarın sahibinden alacaklıyım. Bu yüzden onun duvarının gölgesinden faydalanmam uygun olmaz. Zira Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: '*Borç olarak verilen paranın sağladığı her türlü fayda faizdir.*'"⁷³ Şayet oradan faydalanırsam faiz olur."⁷⁴

⁶⁶ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 46.

⁶⁷ Hatîb el-Bağdadî, *Târihu Bağdad*, c. XV, s. 482-484; Zehebi, *Menakıbu'l-İmam Ebi Hanîfe*, s. 20-25; Kerderi, *İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe Menkıbeleri*, c. I, s. 247-254.

⁶⁸ Kerderi, *İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe Menkıbeleri*, c. I, s. 252.

⁶⁹ Hücvirî, *Keşfü'l-Mahcûb*, s. 188.

⁷⁰ Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 276.

⁷¹ Hatîb el-Bağdadî, *Târihu Bağdad*, c. XV, s. 465-466, 489-491; Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 43-46; Zehebî, *Siyerü 'Alâmi'n-Nübelâ*, c. VI, s. 400.

⁷² Zehebi, *Menakıbu'l-İmam Ebi Hanîfe*, s. 18.

⁷³ Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ*, 3. Baskı, Beyrut 1351h., c. II, s. 125.

⁷⁴ Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 273. Kuşeyrî bunun bir ağaç gölgesi olduğunu ifade eder. Abdülkerim Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, hazırlayan: Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, 3. Baskı İstanbul 1991, s. 245.

Ebû Hanîfe, ilimde riyadan ve ucbdan uzak durmuş, ticaret hayatında kazancına haram ve şüpheli şeyleri karıştırmamaya özen göstermiştir. Nitekim ortağı Hafs b. Abdurrahman'ın, onun gönderdiği defolu bir elbiseyi kusurunu söylemeden yanlışlıkla normal elbise fiyatına sattığını öğrendiğinde, kime satıldığını bilemediği o elbiseden elde edilen bütün kazancı fakirlere dağıtmıştır.⁷⁵ Halkın ve âlimlerin ahlâkını zedeleyen bir nevi bulaşıcı kalp hastalığı olan gıybetten uzak durmuştur. Abdullah ibn Mübârek ile Süfyân-ı Sevrî arasında geçen şu konuşma, Ebû Hanîfe'nin bu konuda ne kadar duyarlı olduğunu göstermektedir. Abdullah ibn Mübârek Süfyân-ı Sevrî'ye, "Ebû Hanîfe gıybetten ne kadar uzak duruyor. Kendisine düşmanlık edenlerden birine gıybet ettiğini asla duymadım." deyince Süfyân-ı Sevrî şöyle cevap vermiştir: "Vallahi o, gıybeti iyiliklerine musallat etmeyecek kadar çok akıllıdır."⁷⁶

Ebû Hanîfe'nin döneminde yaşayan bazı zâhidler, ilim öğrenmeden âlim olduklarını iddia ederek ilim öğrenmeyi küçümsemişler ve ulemayı töhmet altında bırakmışlardır. Kendilerinden başka zâhid ve müttakî tanımayan bu şahıslar, ulemayı nasların zahirine takılıp kalmak, rivayet zinciriyle uğraşmak ve gereksiz tartışma yapmakla itham ederek halkın onlara karşı güvenini sarsmaya çalışmışlardır. Ebû Hanîfe'nin: "Eğer âlimler ve fakihler Allah'ın velîleri değilse, yeryüzünde Allah'ın hiçbir velîsi yok demektir."⁷⁷ sözü, Allah'ın dostluğunu, yani velîliği ilmi ile âmil olan âlimlere yakıştıramayan bu zümrelere güzel bir cevaptır.

5. Cömertliği

Ahlâkî bir erdem olan cömertlik Allah tarafından övülmüş, Hz. Peygamber tarafından teşvik edilmiştir. Kur'an-ı Kerim'de, sahip olunan nimetlerin paylaşımı ile ilgili olarak çeşitli emirler yer almaktadır. Sadaka terimiyle ifade edilen bu faaliyetin nasıl yapılması gerektiği de açıklanmaktadır. Özellikle Bakara suresinin 261-274. ayetlerinde Allah rızası için verilen sadakaların yedi yüz kat sevabının olacağı dikkatlere sunularak sadakaların fakirleri incitmeden, gösterişten uzak ve gizli verilmesi tavsiye edilmektedir. Sadakaların ihtiyaç sahiplerini sevindirdiği gibi kıyamet günü sadaka verenleri de mutlu edeceği vurgulanarak paylaşım kültürünün yaygınlaştırılması teşvik edilmektedir. Bu tür iyilikler bazen dünyada iken insana ödül olarak geri dönebilmektedir. Nitekim Hz. Peygamber (sav) Hayber'in fethinden sonra esir alınanlardan

⁷⁵ Hafîb el-Bağdadî, *Târihu Bağdad*, c. XV, s. 490; Zehebi, *Menakıbu'l-İmam Ebi Hanîfe*, s. 41.

⁷⁶ Hafîb el-Bağdadî, *Târihu Bağdad*, c. XV, s. 497.

⁷⁷ Hafîb el-Bağdadî, *el-Fakih ve'l-Mütefakkih*, tahkik: Adil Yusuf el-Çarazî, Riyad 1996, c. I, s. 150; Heytemî, *el-Hayrâtu'l-Hisân*, s. 64.

biri olan ve Araplar arasında cömertlik timsali olarak gösterilen Hâtem-i Tâî'nin kızı Sofane'yi babasının iyilikseverliği ve cömertliği sebebiyle serbest bırakmıştır.⁷⁸

Kur'an ve Sünneti iyi anlayan Ebû Hanîfe, cömert ve kanaatkâr, iyilik yapmakta sınır tanımayan bir âlimdir. İlim meclisine gelenlerin durumlarını araştırıp fakir olanların ihtiyacını karşılamış, yardım yapacağı kişinin onurunu zedelememeye özen göstermiştir. Özellikle zekî öğrencileri tespit ederek okumaları için imkânlar hazırlamıştır. Öğrencilerinden Ebû Yusuf'un kendisinin ilim tahsiline başlangıç dönemi ile ilgili olarak anlattığı şu olay bu bağlamda dikkate değer bir örnektir: "Ben fakir bir ailenin çocuğuydum. Mescide gelip fıkıh ve hadis derslerine katılıyordum. Bir gün Ebû Hanîfe'nin ders halkasında iken babam çıkageldi. Beni çağırdı ve birlikte oradan ayrıldık. Yolda babam bana: 'Evladım! Ebû Hanîfe ile aşık atma. Ebû Hanîfe zengin bir adamdır. Sen ise geçimin için çalışmak zorundasın.' dedi. Ben de babamın sözünü dinleyip ders halkasından ayrıldım. Bir gün Ebû Hanîfe beni görmek istemiş. Ders halkasına katıldım. Ebû Hanîfe beni kenara çekip: 'Senin bize gelmene engel olan şey nedir?' dedi. Ben de 'geçim derdi ve babaya itaat.' dedim. Sonra ders başladı. Ben bir ara dersden ayrılmak üzere kalkmak isteyince oturmam için işaret etti. Ders bitip herkes ayrılınca bana içinde yüz dirhem olan bir kese verdi ve: 'İlim halkasına devam et. Bunlar bitince bana haber ver.' dedi. Bunun üzerine ben de halkaya devam ettim. Bu dönemde verdiği paralar tükenmek üzereyken sanki haber alıyor gibi yeniden para verip benim ihtiyaçlarımı karşıladı."⁷⁹

İnsan onuruna büyük değer veren Ebû Hanîfe, yardım yaptığı öğrencilerini incitmeme konusunda titiz davranmış, onurlarını kırmamaya özen göstermiştir. Yıllık kazancını hesaplayıp zekâtını verdiği fakir öğrencilere para verirken takındığı tavır ve şu ifadeler övgüye lâyıktır: "Bununla ihtiyaçlarınızı karşılayın. Çünkü bu verdiğim para, gerçekte benim değildir. Sizin nasibiniz olarak Allah fazl ve kereminden onu benim elimle size göndermiştir."⁸⁰ Cuma günleri öğrencilerini evinde toplayıp ikramlarda bulunan Ebû Hanîfe, yemek sırasında öğrencilerin rahat hareket edebilmesi için onlarla sofraya oturmamış, mevsimine göre çeşitli meyveler ikram ederek onları memnun etmiştir.⁸¹ Onun yardımları sadece Kûfe mescidindeki ilim muhiti ile sınırlı değildir. O, kendisine bir ihtiyacını gidermesi için gelen kimseleri de boş çevirmemiş, evlenme çağına gelip de evlenemeyenlerin masraflarını karşılayıp evlendirmiştir. Bir gün

⁷⁸ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, c. II, s. 578; İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kebîr*, c. II, s. 164.

⁷⁹ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 92.

⁸⁰ Hafîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdad*, c. XV, s. 493.

⁸¹ Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî, *Menakıbu Ebî Hanîfe*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1981, s. 364.

meclisinde bulunanlardan birinin elbisesinin eski olduğunu görmüş ve ona yeni elbiseler alması için bin dirhem vermiştir. Adam ihtiyacı olmadığını belirterek almak istemeyince, Hz. Peygamber'in (sav) "*Kuşkusuz Allah nimetinin eserini kulunun üzerinde görmeyi sever.*"⁸² hadisini hatırlatarak halini düzeltmesini istemiştir.⁸³

Yardımseverliğiyle tanınan Ebu Hanîfe, özellikle fakir ve yetimlere karşı daha fazla cömert davranmıştır. Sadaka vermek için bahane üreterek yardıma muhtaç insanların onurunu zedelemekten ihtiyaçlarını karşılamıştır. Nitekim bir gün bir ihtiyar kadın dükkâna gelip ipek elbise almak istediğini söylediğinde kendisine istediği elbiseyi çıkarıp vermiştir. Kadın kendisinin çok parası olmadığını, dolayısıyla uygun bir fiyat söylemesini isteyince, Ebu Hanîfe dört dirhem yeterli olduğunu söylemiştir. Elbisenin piyasa fiyatını bilen kadın oldukça düşük söylenen fiyatı duyunca: "Benimle alay etme! Ben ihtiyar bir kadınam." der. Ebu Hanîfe "Sübhanallah" diyerek kadına iki elbise aldığını, birinciden yeterli miktarda kâr ettiğini, bu elbise için dört dirhem yeterli olduğunu söyleyerek fakir kadını memnun etmiştir.⁸⁴ Bir başka kadın ise ipek bir elbiseyi yüz dirheme satmak istediğinde Ebû Hanîfe elbisenin değerinin daha yüksek olduğunu belirtir ve kadının şaşkın bakışları arasında beş yüz dirheme satın alır.⁸⁵

Cömertliği prensip edinen Ebû Hanîfe, cimriyi dürüst saymaz ve onun, hakından fazlasını istemesi veya gereksiz araştırmaya kapılması sebebiyle şahitliğinin bile kabul edilmeyeceğini belirterek,⁸⁶ cömertliği teşvik etmiştir. Ailesi için pazardan sebze, meyve ve bakliyat gibi şeyler aldığında, bir o kadar daha alarak âlimlere dağıtmayı görev edinmiştir. Bir elbise aldığında da aynısını yaparak ulemaya da elbise almıştır. Kendisi ve ailesi için istediklerini onlar için de isteyip yapmaya çalışmıştır.⁸⁷ Onun bu diğerkâm ve fedakâr tavırları toplumun her kesimi tarafından sevilip sayılmasını sağlamıştır.

6. Melâmetîliği

Hücvirî, Kur'an ve Sünnet prensipleri çerçevesinde bir hayat tarzını yaşamaya çalışan Ebû Hanîfe'nin müرشidinin Hz. Peygamber (sav) olduğunu vurgulayarak onun kendi sıfatından fânî ve Peygamber'in sıfatı ile bâkî olduğunu belirtir. Halife Mansûr tarafından kendisine teklif edilen kadılık görevini Ebû Hanîfe'nin kabul etmeyişini

⁸² Tirmizî, *Sünen*, İstanbul 1992, Edeb, 54.

⁸³ Hatîb el-Bağdadî, *Târihu Bağdad*, c. XV, s. 492-495; Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 58; Heytemî, *el-Hayrâtu'l-Hisân*, s. 42.

⁸⁴ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 50-51; Zehebi, *Menakibu'l-İmam Ebî Hanîfe*, s. 42.

⁸⁵ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 50.

⁸⁶ Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, s. 275.

⁸⁷ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, s. 59.

melâmetî bir tavır olarak değerlendirip över.⁸⁸ Çünkü melâmetîlik, mahalle baskısından korkmadan hak bildiği yolda yalnız da olsa yürüyebilmektir. Hücvirî'nin bu tespitlerini şu olay doğrulamaktadır. Allah'tan çok korkan, okuduğu ya da dinlediği ayeti tefekkür ederek kalbini ve aklını diri tutan Ebû Hanîfe, bir gün yatsı namazında imamın okuduğu Zilzâl suresinin etkisinde kalır. İnsanlar namazdan sonra dağılınca o mescidde Zilzâl suresinin son iki ayetini tefekküre dalar. İnsanların mescidden çıkışını bile fark etmeyen Ebû Hanîfe'nin farklı bir ruh hali içinde olduğunu anlayıp onu rahatsız etmeden giden mescidin görevlisi sabah namazı için geldiğinde Ebû Hanîfe'nin sakallarının gözyaşlarıyla ıslandığını görür ve onun "Ey zerre kadar iyiliğe mükâfat veren! Ey zerre kadar kötülüğe ceza veren! Kulun Numan'ı ateşin azabından koru. Kötülüklerden muhafaza eyle. Ve onu geniş rahmetin içerisine sok." diyerek dua edip yalvardığını istemeden işitir. Sabah namazı vaktinin girdiğini fark etmeyen Ebû Hanîfe, mesciddeki görevliyi görünce onun kandili götürmek istediğini düşünerek: "Kandili götüreceksin?" diye sorunca o: "Sabah namazının ezanını okudum." der. Bunun üzerine Ebû Hanîfe: "Gördüklerini gizle, kimseye söyleme!" diye tembih ederek yaptıklarının başkaları tarafından bilinmesini istemez.⁸⁹

Ebû Hanîfe, müsamahayı prensip edinmiş, hem öğrencilerinin hem de halkın aşırılıklarına tahammül etmiştir. Mesciddeki ilim meclisinde öğrencileri bir konuyu yüksek sesle tartışırken yanlarına gelen Süfyân b. Uyeyne: "Mescitte böyle bağrışılır mı?" deyince "Serbest bırak onları, Bunlar başka türlü fakih olamazlar." diyerek öğrencilerine sahip çıkmıştır.⁹⁰ Kendisine hakaret edenlere de soğukkanlı, yumuşak bir şekilde cevap vermeyi tercih eden Ebû Hanîfe, bir hac zamanında Mina'daki Mescid-i Hayf'ta otururken Basra'lı bir adamın kendisine sorduğu soruyu cevaplamış fakat adam, "Bu konuda Hasan-ı Basrî şöyle demektedir." diyerek onun verdiği hükme itiraz edince Ebû Hanîfe: "Hasan hata etmiş." demiştir. Biraz sonra aynı adam kızgın ve yüzünü örtmüş vaziyette: "Ey kahpenin oğlu! Hasan hata mı etti diyorsun?" deyip hakaret edince Ebû Hanîfe; "Ben diyorum ki Hasan hata etti, Abdullah b. Mesud isabet etti."⁹¹ şeklinde cevap vermiştir. Kendisini kıskanıp aleyhinde dedikodu yapanlara, fikrini beğenmeyip hakaret edenlere olgun bir şekilde tahammül eden Ebû Hanîfe'nin durumunu şu şiir özetlemektedir:⁹²

ان يحسدوني فإني غير لائمهم قبلي من الناس أهل الفضل قد حسدوا

⁸⁸ Hatîb el-Bağdadî, *Târihu Bağdad*, c. XV, s. 450-451; Hücvirî, *Keşfü'l-Mahcûb*, s. 189-190.

⁸⁹ İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-'Ayân*, c. V, s. 412; Heytemî, *el-Hayrâtu'l-Hisân*, s. 40.

⁹⁰ İbn Abdilber, *Câmiu Beyânî'l-İlm*, c. II, s. 554.

⁹¹ Heytemî, *el-Hayrâtu'l-Hisân*, s. 60; Zehebi, *Menakıbu'l-İmam Ebi Hanîfe*, s. 25.

⁹² Hatîb el-Bağdadî, *Târihu Bağdad*, c. XV, s. 502.

فدام لي و لهم ما بي و ما بهم و مات أكثرنا غيظاً بما يجد

Onlar bana haset etseler de ben onları kıskanmam.

Benden önce yaşayan nice faziletli insana haset edildi.

Bana ve onlara ait hususlar ise var olmaya devam etti.

Çoğumuz, başkalarının elde ettiği hayırlara duyduğu kinle ölüp gitti.

SONUÇ

Bu çalışmada İslâm düşüncesinin yetiştirdiği önemli âlimlerden biri olan İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin ibadet anlayışı, zühhd, verâ, takvâ ve cömertliği üzerinde durulmuştur. Güçlü bir zekâ, akli çıkarım ile sezgi ve yaratıcılığa, dolayısıyla yenilikçi bir karaktere sahip, kelâm ve fıkıh alanlarında otorite olan Ebû Hanîfe'nin Kur'an ve Sünnet odaklı düşünce sistemi ile içinde bulunduğu toplumun dertlerine çözüm üretmeye çalışması vurgulanmıştır. Kendisinin siyasî otoriteye saygılı olması, devlet yöneticilerinin yanlışlarını eleştirmesine engel olmamıştır. Hak bildiğini söylemekten çekinmeyen, taassuptan uzak zihniyet yapısıyla hakikatin ortaya çıkması için gayret eden Ebû Hanîfe, bildiğiyle amel etmeyi önemsemiş ve ahlâkın yaşanır olmasına çalışmıştır. Dolayısıyla onun ahlâk anlayışının aşırılıklardan uzak, ütöpik olmayan ve yaşanabilir bir dindarlığı hedefleyen yapıya sahip olduğu ortaya konmuştur.

Zühhdü gönülde dünyaya değer vermeme olarak anlayan bir âlim olan Ebû Hanîfe'nin ibadetlerin bilgiye dayalı olmasını önemsemesi, yaptığı nafile ibadetleri gizli yapmaya özen göstermesi ve ahlâkı içselleştirmesi dikkatlere sunulmuştur. Onun sözü özüne uygun, son derece mütevazı, kanaatkâr, cömert, dürüst, güvenilir, yardımsever, emanete riayet eden, verâ sahibi, âbid ve zâhid bir şahsiyete sahip olduğu vurgulanmıştır. Dönemin zâhidlerinin vasıfları arasında önemli bir gösterge olan Sultan kapısından uzak durmayı prensip edindiği belirtilmiştir. İnsanların işlerini kolaylaştırma bağlamında fetvaları olmakla birlikte kendisinin azimete dayalı, verâ ve takvâ eksenli bir hayatı tercih ettiği ortaya konmuştur.

Sosyal hayatın içinde bir âlim olması sebebiyle insan psikolojisini iyi bilen Ebû Hanîfe, onlara karşı nasıl davranması gerektiğinin bilinciyle hareket etmiştir. Öğrencilerine özgüveni yerleştirmiş, fakir olanların ihtiyaçlarını karşılayarak ilimle aralarındaki engelleri ortadan kaldırmıştır. Ticarete dürüstlükten ayrılmamış, cömertliği içselleştirmiş, kazandığı malın bir kısmını muhtaçlara dağıtmış, evlenme çağında olan fakir gençlere yardım etmiştir. Süfyân-ı Sevrî, Mâlik b. Enes ve İmam Şâfiî tarafından âlimler arasındaki önemli konumu vurgulanan Ebû Hanîfe, riya, kibir ve hasetten uzak dur-

muş, alçakgönüllü, samimi ve müsamahalı davranışlarıyla tanınmıştır. Kısacası o, kınayanın kınamasından çekinmeden, baskılara aldırmandan hak bildiklerini söylemekten çekinmeyen onurlu ve erdemli bir âlimdir.

Kaynakça

- Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ*, 3. Baskı, Beyrut 1351h.
- Atalan, Mehmet, "Ebû Hanîfe ve Ali Oğulları", *Dini Araştırmalar*, cilt: VIII, sayı: 24, s. 157-168.
- Attâr, Ferideddin, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, hazırlayan: Süleyman Uludağ, Erdem yayınları, 2. Baskı İstanbul 1991.
- Bağdadî, Hatîb, *el-Fakîh ve'l-Mütefakkîh*, tahkik: Adil Yusuf el-Ğarazî, Riyad 1996.
- ....., Hatîb, *Târihu Bağdad*, (*Târihu Medîneti's-Selâm*), tahkik: Beşâr Avvâd Ma'rûf, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 2001.
- Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, tahkik: Abdullah Enis et-Tabba', Müessesetü'l-Maârif, Beyrut 1987.
- Buhârî, *Sahîh*, İstanbul 1992.
- Cessâs, Ebû Bekir Ahmed bin Ali er-Râzî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, Dâru'l-Fikr ts.
- Cevherî, *es-Sihâh*, Kahire 1982.
- Dehlevî, Şah Veliyyullah, *Huccetullahi'l-Bâliğa*, çeviren: Mehmet Erdoğan, İz Yayıncılık, İstanbul 1994.
- Dîneverî, İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr*, Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, Kahire 1996.
- Ebû Hanîfe, *İmam-ı Azam'ın Beş Eseri*, çeviren: Mustafa Öz, İstanbul 1992.
- Ebû Zehrâ, Muhammed, *Ebû Hanîfe*, çeviren: Osman Keskiöğlü, Üçdal Neşriyat, 3. Baskı, İstanbul 1970.
- Ferâhidî, Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn*, tahkik: Mehdî el-Mahzûmî-İbrahim es-Sâmerrâî, 3. Baskı Tahran 1432h; Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1988.
- Gazzâlî, *İhyâu Ulûmiddîn*, Mısır 1957.
- Heytemî, Şihâbüddin Ahmed ibn Hacer el-Mekkî, *el-Hayrâtü'l-Hisân fi Menâkibi'l-İmami'l-A'zam Ebî Hanîfeti'n-Nu'mân*, Matbaatü's-Saâde, Mısır 1324.
- Hökelekli, Hayati, "İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin Kişilik Yapısı", *İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi*, Kurav Yayınları, Bursa 2005, c. I, s. 103-117.
- Hücvirî, *Keşfü'l-Mahcûb (Hakikat Bilgisi)*, hazırlayan: Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları 1. Baskı, İstanbul 1982.
- İsfahânî, Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-Evliyâ*, Dâru'l-Kütüb'il-İlmiyye, Beyrut 1988.
- İbn Abdilber, *Câmiu Beyâni'l-İlmi ve Fadlihi*, tahkik: Ebi'l-Eşbâl ez-Züheyrî, Dâru İbni'l-Cevzî, Riyad 1994.
- ....., *el-İntikâ fi'l-Fedâili'l-Eimmeti's-Selâseti'l-Fukahâ*, hazırlayan: Abdulfettah Ebû Ğudde, Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, Halep 1997.
- İbn Adî, Yahya, *Tehzîbü'l-Ahlâk*, çeviren: Harun Kuşlu, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2013.
- İbn Fâris, *Mu'cemu Makâyisi'l-Luga*, tahkik: Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Dâru'l-Cil, Beyrut 1999.
- İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâi'z-Zaman*, tahkik: İhsan Abbas, Dâru Sader, Beyrut 1968.
- İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, tahkik: Mustafa es-Sekâ-İbrahim el-Ebyârî-Abdülhafiz Çelebi, 2. Baskı Kahire 1955.
- İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, tahkik: Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr, Cize 1998.
- İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, tahkik: Abdullah Ali el-Kebîr-Muhammed Ahmed Haseballah-Hâşim Muhammed eş-Şâzeli, Dâru'l-Maârif, Kahire ts.

- İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kebîr*, tahkik: Ali Muhammed Ömer, Mektebetü'l-Hancî, Kahire 2001.
- Kerderi, Muhammed b. Muhammed, *İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe Menkıbeleri*, çeviren: Mustafa S. Kaçalın, Misvak Neşriyat, İstanbul 2010.
- Kuşeyrî, Abdülkerim, *Kuşeyrî Risâlesi*, hazırlayan: Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, 3. Baskı İstanbul 1991.
- Mekkî, Muvaffak b. Ahmed, *Menakıbu Ebî Hanîfe*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1981.
- Müslim, *Sahih*, İstanbul 1992.
- Salihî, Muhammed b. Yusuf ed-Dımaşkî, *Ukûdu'l-Cumân fi Menâkıbı'l-İmami'l-A'zam Ebî Hanîfe-ti'n-Nu'mân*, tahkik: Ebu'l-Vefâ el-Afgânî, Haydarabad 1974.
- Saymerî, Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbihî*, Beyrut 1985.
- Serrâc, Ebû Nasr, *el-Luma' fi İlmi't-Tasavvuf*, neşr: Abdülhalim Mahmud, Kahire 1960.
- Temîmî, Takiyyüddin bin Abdülkâdir, *et-Tabakâtü's-Seniyye fi Terâcimi'l-Hanefiyye*, tahkik: Abdül-fettâh Muhammed el-Hulv, Kahire 1970.
- Tirmizî, *Sünen*, İstanbul 1992.
- Uzunpostalcı, Mustafa, "Ebû Hanîfe", *DİA*, c. X, s. 131-138, İstanbul 1994.
- Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Menakıbu'l-İmam Ebi Hanîfe ve Sahibeyhi Ebi Yusuf ve Muhammed b. Hasen*, tahkik: Muhammed Zâhid el Kevserî-Ebû'l-Vefâ el_Afgânî, Haydarabad-Dekkân 3. Baskı Beyrut 1408h.
- ....., *Siyerü 'Alâmi'n-Nübelâ*, tahkik. Hüseyin el-Esed, işraf: Şuayb el-Arnaut, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1996
- Zorlu, Cem, *Âlim ve Muhalif, İmâm-ı Azam Ebu Hanîfe'nin Siyasî Otorite Karşısındaki Tutumu*, İz Yayıncılık, 2. Baskı İstanbul 2013.

Structured Abstract

Introduction

Kufe Masjid, where Imam-i Azam Abu Hanifah grew up and formed a scientific ring, has an important place in Islamic culture and civilization history. Abu Hanif's birth and grew Kufe's understanding of science and asceticism, Hz. During the caliphate of Omar, Abdullah b. Masud (d. 32/681) and the political conditions required to settle in Kufa towards the end of his life. Ali (d.40 / 661) was formed on the axis of thoughts. This study will focus on the understanding of worship, morality, zuhud, vera and supplication, and generosity and melâmetilik of Imam-i Âzam Abu Hanîfe, who is one of the scholars who combine zuhd and supplements with science in Kufa.

1. Personality of Abu Hanifah

Imam ibn Abu Hanif Numan b. Sâbit (80-150 / 699-767) was the son of a family who came from Khorasan to Iraq and engaged in trade. Abu Hanîfe first learned Arabic from the circles of knowledge such as Arabic, Qur'an, tafsir, hadith, kalam and fiqh. At the age of twenty-two, the founder of Kufa rey school, Hammad b. Abi Suleiman (d.120 / 738) by participating in the course of the fiqh area has had a say. Abu Hanifah, who succeeded her teacher in her forties and achieved great success in science and ethics, is based on thirst for knowledge, honesty, sincerity and respect for human dignity. Abu Hanif has an intelligent, innovative and creative personality with advanced intellectual abilities. Abu Hanif encouraged the creation of new ideas instead of repeating the tradition in the scientific council and refrained from imposing his own ideas as the only truth. Abu Hanifah, a scholar in social life, has acted in the consciousness of whom to treat because he knows the character of people well. Abu Hanif's intellect, intelligence, understanding, knowledge and comparative method has been appreciated by many scholars.

2. Conception of Worship

Abu Hanif places importance on contemplating the Qur'an and learning how to worship. When he had difficulty in a scientific subject, he tried to solve the Qur'an by asking for God's help by reading it. Although he stated that the collection of knowledge is the most virtuous of the deeds, he stated that the information should be reflected to the deeds and he wanted the worship to be based on the knowledge. Abu Hanif, by learning what he learned firstly by giving importance to the behavior of his words and behavior, he tried to do the necessity of the moral values of science.

3. His Understanding of Ethics

Abu Hanifa tried to perfect morality by composing different tendencies in human nature. It did not adopt the official ideology imposed by the political authority, nor did it accept the popular beliefs of the people. He is a scholar who has integrated his mind with revelation, in harmony with his words and behaviors, and away from excesses. According to Abu Hanif, who does not see the deeds as a part of faith, Allah will punish those who do not shirk Allah, who commit great sins, who do not pray and fast, and will forgive by mercy. Abu Hanifa, who gives great value to human freedom and dignity, respected his teachers, respected the scholars he made scientific discussions, and modestly treated the public and his students.

4. Conception of Zuhd, Verâ and Taqwa

Not only as a goal for personal emancipation, but one of the people who accept the means for the establishment of an exemplary community life is one of the people who integrate knowledge with zuhud and piety Imam-i Âzam Abu Hanifa. The highest conditions of the scholars in the period of fiqh and veradah are shown by Abu Hanifah in the narration of the hadith and the rigor in his fatwa. Some of the zahid who lived in Abu Hanif's period underestimated the science of learning by claiming that they were scholars without learning. These people, who do not know other than Zahid and mutah, tried to shake the trust of the people against them by accusing the ulema of being stuck to the poets of the scholars, dealing with the chain of narration and making unnecessary discussions.

5. Generosity

Abu Hanif, who understands the Qur'an and Sunnah well, is a generous and thoughtful scholar who knows no bounds in doing good. Abu Hanif, who understands the Qur'an and the Sunnah well, is a generous and thoughtful scholar who knows no bounds in doing good. Abu Hanif, who attaches great value to human dignity, has been meticulous about not to in-citate the students he has helped, and has taken care not to break their honor. Abu Hanifa, who takes generosity as a principle, does not consider miserly honest and encourages generosity by stating that even his testimony will not be accepted because he wants more than the truth or gets caught up in unnecessary research.

6. Hic Melametiqs

Melâmetîlik is to be able to walk, albeit alone, on the path he deserves without fear of neighborhood pressure. Abu Hanifah adopted tolerance as a principle and tolerated the extremes of both his students and the people.

Results

In this study, the understanding of worship of Imam-i Azam Abu Hanifah, one of the important scholars raised by Islamic thought, was emphasized on zuhd, verâ, supplements and generosity. As a scholar in social life, Abu Hanif, who knows human psychology well, has acted with the consciousness of how to behave against them. He placed self-esteem in his students and eliminated the barriers between science by meeting the needs of the poor. He did not abandon honesty in trade, internalized generosity, distributed some of his wealth to the needy and helped poor young people in marriage.